

ЕВФЕМІЗМИ ЯК ЗАСІБ ВИРАЖЕННЯ ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТІ В ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ

У статті розкрито особливості реалізації евфемізмів сакрального характеру – важливих інтертекстуальних елементів художнього тексту.

Ключові слова: евфемізм, інтертекст, персонаж, сакральна лексика, художній текст.

В українському мовознавстві початку ХХІ століття актуальності набувають проблеми, пов'язані з аналізом художнього тексту, дослідженням функціонального навантаження його елементів, а також визначенням ролі мовних одиниць у процесі досягнення співрозмовниками комунікативної мети. До таких засобів належать евфемізми – мовні одиниці, які органічно вплітаючись у текстову тканину та виявляючи свій комунікативно-прагматичний потенціал, здатні репрезентувати у ній сакральну сферу. Так, дослідниця М. Скаб зауважує: „В останні десятиріччя релігійну діяльність сприймають, нарешті, як один із найважливіших складників людського буття...”, що дає підстави говорити про „стадію природної нормалізації розвитку та функціонування концептів сакральної сфери” [21, с. 21].

Питанню виникнення, функціонування семантичних особливостей евфемізмів присвячено студії багатьох мовознавців (З. Дубинець [7], М. Ковшової [8], І. Мілевої [11], В. Олексенка [13], В. Ужченка, Д. Ужченка [24] та ін.). Конкретизуємо окремі питання, над якими працювали і працюють дослідники:

- евфемізація і дисфемізація у фразеотворенні (І. Мілева [11], В. Ужченко, Д. Ужченко [24]);

- асоціативні особливості евфемізмів (С. Відлак, С. Ульманн);

- прагмалінгвістичний аспект евфемізації (К. Якушкіна [27]);

- семантика і прагматика евфемізмів (О. Дубинець [7], М. Ковшова [8], Л. Крисін [9]);

- евфемізм як складники системи референтних висловлень у художньому тексті (І. Бабій [3]);

- евфемізми, що відбивають сакральну сферу (М. Скаб [21]).

Однак особливості функціонування евфемізмів сакрального характеру як інтертекстуальних елементів у художньому тексті, зокрема у прозі Н. Бічуї, Л. Пономаренко, С. Процюка, В. Шевчука, належним чином не проаналізовано, що й зумовлює **актуальність** нашого дослідження.

Матеріал роботи – тексти збірок оповідань

та повістей Н. Бічуї „Родовід”, вибраних новел, повістей та оповідань Л. Пономаренко „Помри зі мною”, „Портрет жінки у профіль з рушницею”; повістей та оповідань С. Процюка „Серафими і мізантропи”, „Шибениця для ніжності”; роману В. Шевчука „Три листки за вікном”. Орієнтування на твори названих авторів не є випадковим: вони мають художньо-естетичну вартість і займають вагоме місце в сучасному літературному просторі.

Важливими ознаками творів Н. Бічуї, Л. Пономаренко, С. Процюка, В. Шевчука, на нашу думку, є пошук нових естетичних засобів моделювання й зображення дійсності, відкритість, карнавалізація дійсності, відверта „гра” цитатами, наявність ремінісценцій, алюзій. Одним із важливих засобів експлікування авторського творчого мислення у названих текстах є евфемізми, інтенційна зумовленість яких повною мірою декодується лише в процесах сприйняття й осмислення художнього дискурсу.

У лінгвістичній галузі розроблено ряд визначень евфемізму (усі вони акцентують на їх важливій ознаці – заміні „грубого” найменування кореферентною назвою предмета, явища, ознаки чи дії), однак, на нашу думку, синтезувальною є дефініція евфемізму, подана в енциклопедії „Українська мова”, яка і буде базовою в цьому дослідженні: „Евфемізм – слово або вислів, троп, що вживається для <...> прихованого з окремих причин, пом'якшеного, ввічливого позначення певних предметів, явищ, дій, заміни прямої їх назви <...>” [25, с. 168].

Евфемізми характеризуються такими основними ознаками, як *образність* („здатність мовних одиниць створювати наочно-чуттєві уявлення про предмети навколишньої дійсності” [25, с. 48-49]), *оцінність* (кваліфікування денотата – явищ, ознак, предметів, які зазнали вторинного (евфемізованого) позначення), *експресивність* („властивість мовної одиниці підсилувати логічний та емоційний зміст висловленого” [24, с. 170]), *імпліцитність* (здатність евфемізму виражати приховане значення), *функціональна активність*: евфемізми, на нашу думку, здатні виявляти й інтертекстуальний потенціал у художньому тексті. У ньому вони не тільки виконують роль значущої сполучної ланки між текстом-джерелом і текстом-„наступником”, а й виступають важливим засобом смислотворення, урахування чого і сприяє ґрунтовнішому декодуванню текстової інформації та глибшому дослідженню семантики

евфемізованих номенів. Отож проблема „евфемізмів й інтертекст” і досі не розв’язана і потребує детальнішого розгляду, чому і присвячене наше дослідження.

Звідси випливає і *мета* роботи: розкрити роль евфемізмів як особливих функціонально-семантичних утворень, здатних відображати у художньому тексті сакральну-поняттєву сферу.

Поставлена мета передбачає розв’язання таких *основних завдань*:

– проаналізувати семантику евфемізованих номенів у названих вище текстах;

– дослідити роль евфемізмів як презентантів семантики сакрального характеру у художньому тексті.

У сучасній українській прозі часто „вільно співіснують різні літературні форми без чітко визначеної жанрової диференціації” [1, с. 14]. На думку деяких дослідників, „у постмодерністській поезії формальною домінантою ... художнього тексту стає полістилістичність” [1, с. 14], яку можна розглядати як:

- 1) взаємодію різних художніх систем;
- 2) змішування жанрів і жанрових форм;
- 3) наявність цитат та алюзій, що відображають „цитатне мислення”;
- 4) поєднання різних стилів [1, с. 14].

Кожен із виділених аспектів є важливим при дослідженні художнього тексту – високоорганізованої системи знаків та образів, що мають особливий зміст, піддаються класифікації та інтерпретації. Однак, на нашу думку, особливої уваги заслуговує аналіз специфіки реалізації евфемізмів, що означають у художньому тексті сакральну сферу і які можна кваліфікувати як інтертекст, оскільки інтертекстуальність – це онтологічна ознака кожного тексту. Виразником її можуть бути різні мовні засоби, серед яких евфемізмам належить особлива роль.

Інтертекстуальність – це різнобічний зв’язок тексту з іншими текстами за змістом, жанрово-стилістичними особливостями, структурою, формально-знаковим вираженням. На думку вчених, інтертекстуальність „стає неодмінною рисою будь-якої літературної практики” [12, с. 341]. Художній текст – „мережа взаємозалежностей” [10, с. 195], оскільки він „включений до сукупної множини інших текстів: це – письмо-репліка в бік іншого (інших) тексту (текстів)” [10, с. 199]. Яким би непередбачуваним намагався бути автор, творячи текст, однак останній „є продуктом усотування й трансформації” уже якогось іншого” [14, с. 127], раніше створеного тексту. „Джерелом інтертекстуальності як взаємодії смислороджувальних структур можуть бути культурний (у першу чергу літературно-художній) і соціально-історичний контексти” [14, с. 127]. Важливим за-

собом виявлення та аналізу інтертекстуальних зв’язків, як уже зауважувалось, є художній текст. Його специфіка, з одного боку, полягає у здатності вміщувати важливі семантичні елементи (інші тексти), з іншого – перебувати з ними у смисловірному зв’язку.

В аналізованих нами художніх текстах важливу роль відіграють евфемізми, що відбивають сакральну-поняттєву сферу. Форма та зміст таких елементів, репрезентуючи „сконденсованість” інших сюжетів, дають змогу кваліфікувати їх як особливі маркери розширення змісту тексту. Наприклад: *Старий Остап читав Святе письмо: „І коли декотрі говорили про храм.., він сказав: прийдуть дні, в котрі з того, що ви тут бачите, не застанете каменя на камені, все буде зруйновано. І запитали його: учителю коли се буде? І який знак, коли це можна сподіватися. Він сказав: бережіться, аби вас не ввели в оману. Бо чимало прийдуть під іменем моїм, кажучи, що це я. І час цей близький: не ходіть у слід їх...”* [5, с. 204]. Євангельський фрагмент-пророцтво є евфемізованим, оскільки містить приховану (зашифровану) інформацію про наближення апокаліпсису: зміст висловлень передається не буквально, а завуальовано, надаючи аналізованому тексту образності, символічності. Алюзія як когнітивно-онтологічна категорія у наведеному сегменті тексту формує своєрідну інтертекстуальну площину, яку „у постмодерністській поезії ... розуміємо не як набір цитат ..., а як „простір”” [4, с. 32], де формується новий смисл. „Конкретна цитата, ремінісценція, алюзія тощо – це окремий випадок цитації, еліптичний знак, симптом чужих смислів, кодів і дискурсів”, які у згорнутій формі „живуть” у певному тексті і, розгортаючись, „дозволяють реконструювати ці коди і дискурси” [1, с. 14]. Хоча в художньому тексті не „прочитується” сам момент виникнення в системі персонажів „читач↔слухач” певного емоційно-естетичного ефекту від прочитаного, однак слова *Старий Остап читав Святе письмо* дають підстави говорити про можливість розгортання проспекційної лінії у свідомості персонажа-слухача. Отже, виділене евфемізоване висловлення з філософсько-релігійною основою виступає потужним інформаційним конденсатом, який кваліфікуємо як інтертекст – текст у тексті, оскільки він відсилає реципієнта до першоджерела, а саме – Біблії, де у Євангелії від Матея читаємо:

• *Стережіться лжепророків, що приходять до вас в овечій одежі, а всередині – вовки. Ви пізнаєте їх за плодами їхніми ...* [20, с. 14];

• *Ісус у відповідь мовив їм: „Глядіть, щоб ніхто не звів вас. Багато бо прийде в моє ім’я, що будуть казати: Я – Христос, – і зведуть*

багатьох. Ви почуєте про війни та воєнні поголки, глядіть же, не тривожтесь, бо треба, щоб це все сталося, але це не кінець ще” [20, с. 36]. Отже, важливість урахування при аналізі художнього тексту іншотекстових елементів виявляється в тому, що завдяки проникненню біблійного дискурсу у художній відбувається, з одного боку, розширення його семантичних меж, з іншого – через реалізацію пророцтва як особливої когнітивно-онтологічної категорії у художньому тексті актуалізується неомовлене, те, що з певних причин не назване, однак вагоме для розуміння конкретної ситуації.

Розглянемо ще один текстовий фрагмент, у якому інтертекстуальні елементи виступають важливими засобами образо- та характеротворення. Наприклад: *Раїна тане, як льодинка, купаючись у молоці й медах, і навряд чи зможе піти в тяж, а йому ж не двацять* [16, с. 179]. Евфемізована конструкція *купаючись у молоці й медах* виступає інтертекстуальним висловленням, дешифрування якого в художньому тексті можливе лиш при врахуванні сукупності універсальних – лінгвальних та екстралінгвальних (соціальних та філософських) – фонових знань автора й читача. Виділений біблізм є евфемізованим: зовнішня і внутрішня його форми експлікують у тексті гірку іронію, яка є антонімічною до глибинного змісту, закладеного в підтексті, що містить оцінку „–”. Оскільки персонаж твору – Раїна – живе у важких соціальних умовах і має поганий стан здоров’я (у тексті на останнє вказує фраза *Раїна тане, як льодинка*), через евфемізацію висловлення *купаючись у молоці й медах* автор підкреслює контраст між бажаним і дійсним – реальними обставинами, відображеними в тексті. Названа фраза – своєрідний інтертекст як важливий смислотвірний блок, який актуалізує „значущу для автора фонову інформацію”, апелюючи до „культурної пам’яті” читача [14, с. 126], зокрема до біблійних сюжетів. Порівняймо: *І промовив Господь: „Бачу я, бачу бідкування народу мого, що в Єгипті, і чую голоління, що його спричиняють доглядачі. О, я знаю біль його! Тому я й зійшов рятувати його з рук єгиптян і вивести його з тієї землі в землю простору і гарну, що тече молоком та медом, на житла ханаанян, хеттитів, аморіїв, перізіїв, хівїїв та євусіїв”* [20, с. 62]. Саме художні образи (молоко, мед як символи достатку, багатства) та мотиви як „результат інтертекстуальної реінтерпретованості, тобто багаторазової повторюваності в ... ряді” [14, с. 126] текстів, спрямовують увагу реципієнта до тексту-джерела – Біблії. Отже, аналіз виділеного сегмента художнього тексту дає підстави стверджувати: здатність евфемізму-інтертексту містити імпліцитний смисл

сприяє формуванню підтекстового простору, його глибинний „інвентаризації”, а також розгортанню нових русел змістотворення.

Функції евфемізмів як інтертекстуальних елементів у художньому тексті часто є синтезованими: крім їх здатності розширювати семантику текстового сегмента, формувати в ньому систему образів та характерів, ці мовні величини можуть виступати і засобом вираження різних емоційно-психологічних процесів та явищ, конструктивних та деструктивних дій персонажів, зокрема: застереження чи попередження... Наприклад: *Безустановничо говорив... князів Гнів, котрого Митуса й не слухав зовсім..., однак зрозумів одразу, що коли Гніву дозволяв найпершому князю говорити, то, мабуть, замахнулася десь уже сокира на ту сосну, з якої йому славетному співцеві Митусі, споряджатимуть труну* [5, с. 209]. Виокремлений уривок тексту „виявляється місцем перетину інших. При цьому прототекст („текст-джерело”) входить у новий текст не у своєму оригінальному, а у пропущеному крізь призму реципієнта вигляді, адже від місця, форми, точності його введення залежить сприйняття читачем” тексту [17, с. 28]. Специфіка виділеної евфемізованої конструкції полягає в алюзійній трансформації імпліцитної інформації про смерть, яка чекає на одного з персонажів. У процесі перцепції художнього тексту важливу роль відіграють алюзії як „вияв текстової категорії інтертекстуальності, прийом художньої виразності, що змістовно збагачує текстову інформацію, створюючи численні асоціації за рахунок явного натяку на події, факти, реальних осіб, інші тексти, їх персонажів” [6, с. 21-22] – у нашому випадку об’єктом уваги є Біблія, у якій прочитуємо: *„Сокира вже при корінні дерев: кожне дерево, що не приносить доброго плоду, зрубують і в вогонь кинуть”* [20, с. 9].

В аналізованому фрагменті тексту важливу роль відіграє символізація окремих його елементів. Як амбівалентна категорія (завдяки своїй поліінтерпретативній природі) символ виступає важливим засобом виявлення внутрішніх смислів, пряма експлікація яких не обов’язкова, не завжди доречна у тексті, зайва або на яку накладено певне табу. Саме через систему символічних кодів, зокрема лексем *сокира, сосна і труна*, у художньому тексті актуалізується глибинний зміст. На основі внутрішнього зв’язку між окремими смисловими блоками, пов’язаними з названими лексемами, формується своєрідна смислова матриця, яка і створює у свідомості реципієнта образи та поняття, що означають смерть. Інтертекст, таким чином, служить місцем „перетину” різних смислотвірних векторів, які актуалізуються в пам’яті реципієнта при сприйнятті тексту. Отож, аналізований фрагмент тексту засвідчує: як частина соціокультур-

ного контексту, інтертекст надає твору нового звучання, розставляючи в ньому нові акценти.

Розглянемо ще один текстовий сегмент, у якому евфемізми як інтертекстуальні утворення відіграють роль проспективних маркерів, які здатні „вводити” реципієнта в сюжетну площину, а також впливати на психічний стан персонажів у художньому тексті. Наприклад: *Скиба вернув до мене сіре, мокре обличчя.*

– *Не вам мені казати, пане канцеляристо, – мовив він, але у Святому письмі заповіджено, що справжній месія прийде вдруге на землю не задля миру.*

– *Так кажете, – пирснув я, – начебто певною вас, що той месія справжній* [26, с. 155]. У виокремленому фрагменті тексту спостерігаємо ситуацію, коли звернення адресанта (*Скиби*) до адресата (*канцеляриста*) набуває форми своєрідного попередження, що мимоволі трансформується у погрозу, яка виражає інформацію про наближення „страшного судного дня”. Однак (як це видно з тексту) комунікативний намір (мета) мовця (вплинути на емоції, викликати страх у співрозмовника через передачу йому прихованих смислових тонів, які містять приховані негативні семи: *страждання, муки, вогонь, „хаос”*) не реалізується, натомість ігнорується адресатом, викликаючи у нього іронічний сміх та часткове здивування, про що свідчить лексема *пирснув*. Виділений фрагмент художнього тексту є евфемізованим інтертекстом, оскільки негативні семи (*суд, війна, смерть*) тексту-„наступника”, виявляючись не повною мірою, лише частково відповідають тексту-„джерелу”. Засобом, за допомогою якого реалізується така частковість, виступає частка *не*, релевантною характеристикою якої і є заперечення ознак чи дій. Порівняймо виділену фразу з рядками із катехизису: *І вдруге прийде судити живих і мертвих, і царству його не буде кінець* [22, с. 13]. „Місцем схрещувань” смислів у двох сегментах тексту є слова *не задля миру* та *судити живих і мертвих*. Названі висловлювання сприяють тим самим „реалізації авторської інтенційної інтертекстуальності”, розкриттю „взаємодії двох мовних картин світу – письменника й читача...” [14, с. 126], вводячи їх у спільну площину розуміння та сприймання художніх образів. Отож, відіграючи роль важливого текстотвірного елемента, евфемізми здатні структурувати текст відповідно до ідейного задуму автора та його стилістичних установок, а також виступати важливим семантичним маркером, означуючи ті філософські категорії, які стосуються питання екзистенції персонажів у художньому тексті.

Отже, аналізований матеріал дає змогу стверджувати, що евфемізми релігійного характеру як

інтертекст в аналізованих художніх текстах, виступаючи важливими семантичними утвореннями, виконують такі функції:

- розширюють семантику текстових сегментів;
- виконують роль проспективних маркерів, що коригують напрям розгортання сюжету та впливають на емоційну базу персонажів;
- формують систему образів та характерів;
- містять імпліцитний смисл, що сприяє „інвентаризації” підтекстового простору;
- виступають засобом вираження різних емоційно-психологічних процесів і явищ, конструктивних та деструктивних дій, зокрема: повчання, застереження, попередження тощо;
- служать важливим текстотвірним засобом, структуруючи текст відповідно до ідейного задуму автора та його стилістичних установок.

Література

1. Бабелюк О. Полістилістична практика текстотворення постмодерністського художнього тексту / О. Бабелюк // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства : зб. наук. праць. – Ужгород : УЖНУ „Говерла”, 2011. – С. 13–16.
2. Бабелюк О. Принципи постмодерністського текстотворення сучасної американської прози малої форми : монографія / О. Бабелюк. – Дрогобич : „Вимір”, 2009. – 296 с.
3. Бабій І. О. Комунікативно-прагматичні параметри дескрипцій у текстах „малої прози” кінця ХХ – поч. ХХІ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / І. О. Бабій. – Івано-Франківськ, 2007. – 20 с.
4. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика; [сост. общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косиков] / Р. Барт. – М. : Прогресс, Универс, 1994. – 626 с.
5. Бічуча Н. Родовід: повість, оповідання / Ніна Бічуча. – Львів : Каменяр, 1984. – 256 с.
6. Голянич М. І. Лінгвістичний аналіз тексту : словник термінів / Голянич М. І., Іванишин Н. Я, Ріжко Р. Л., Стефурак Р. І.; за редакцією М. І. Голянич. – Івано-Франківськ : Сімик, 2012. – 392 с.
7. Дубинець З. Теми та сфери евфемізації в сучасній пресі / З. Дубинець // Вісник Запорізького національного університету. Серія: Філологічні науки. – 2002. – № 1. – С. 159–163.
8. Ковшова М. Л. Семантика и прагматика евфемизмов / Мария Львовна Ковшова. – М. : Гнозис, 2007. – 320 с.
9. Кристева Ю. Избранные труды: Разрушение поэтики / Ю. Кристева; [пер. с фр.]. –

- М. : РОССПЕН, 2004. – 656 с.
10. Крысин Л. Иноязычное слово в роли эвфемизма / Л. Крысин // Русский язык в школе. – 1998. – № 2. – С. 71–74.
 11. Мілева І. В. Евфемізація і дисфемізація у фразеотворенні говірок сходу України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / І. В. Мілева. – Луганськ, 2005. – 19 с.
 12. Мітосек З. Теорія літературних досліджень; перекл. з польск. В. Гуменюк; наук. ред. В. І. Іванюк / З. Мітосек. – Сімферополь : Таврія, 2005. – 408 с.
 13. Олексенко В. Мовні засоби евфемізації в сучасній українській прозі / В. П. Олексенко // Вісник Запорізького національного університету. Серія: Філологічні науки. – 2012. – № 1. – С. 328–334.
 14. Переломова О. Інтертекстуальність художнього дискурсу / О. Переломова // Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія. – Вип. XXI–XXII. – Івано-Франківськ, 2009. – С. 125–127.
 15. Пономаренко Л. Помри зі мною: вибрані новели / Л. Пономаренко. – Львів : ЛА „Піраміда”, 2006. – 152 с.
 16. Пономаренко Л. Портрет жінки у профіль з рушницею : повісті, оповідання / Л. Пономаренко. – К. : ВЦ „Просвіта”, 2005. – 300 с.
 17. Просалова В. Інтертекстуальне поле і контекст: диференціація понять / В. Просалова. // Слово і час. – 2005. – № 12. – С. 28–34.
 18. Процюк С. Серафими і мізантропи / Степан Процюк. – Івано-Франківськ : Тіповіт, 2002. – 100 с.
 19. Процюк С. Шибениця для ніжності: повісті / Степан Процюк. – Тернопіль : Джура, 2001. – 200 с.
 20. Святе Письмо Старого та Нового завіту : [повний переклад здійснений за оригінальними єврейськими, араміїськими та грецькими текстами]. – Івано-Франківськ : Вид. Отців Василіян „Місіонер”, 2007. – 350 с.
 21. Скаб М. Концептуалізація сакральної сфери в українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. філол. наук: спец. 10.02.01 „Українська мова” / М. Скаб. – К., 2009. – 36 с.
 22. Скарбничка віри : молитовник для дітей; / за ред. О. Приймак. – Львів : Релігійне вид. „Добра книжка”, 1998. – 208 с.
 23. Смирнов И. Порождение интертекста. Элементы интертекстуального анализа с примерами из творчества Б. Пастернака / И. Смирнов. – Спб., 1995. – 193 с.
 24. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови : навч. посіб. / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Знання, 2007. – 494 с.
 25. Українська мова : енциклопедія / [редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін.]. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Вид-во „Українська Енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
 26. Шевчук В. Три листки за вікном: роман / Валерій Шевчук. – К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2011. – 702 с.
 27. Якушкина К. Прагмалінгвістический аспект евфемии в свете явления языковой компрессии / К. Якушкина // Вестник Санкт-Петербургского университета. Филология. – Сер. 9. – Вып. 2, ч. II. – 2007. – С. 292–296.

В статтє раскрыты особенности реализации эвфемизмов сакрального характера – важных интертекстуальных элементов в художественном тексте.

Ключевые слова: *эвфемизм, интертекст, персонаж, сакральная лексика, художественный текст.*

The article reveals the peculiarities of the euphemisms that have a tint of sacrality and are important intertextual elements of a literary text.

Key words: *euphemism, intertext, character, sacred vocabulary, literary text.*